

ZAVIČAJ

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 36, godina XVIII
novembar, 2013.

© Monos 2013

Likovi zavičaja: Šemse-hanuma Kurtagić

Edin Šaković, prof.

U dugoj i bogatoj povijesti Gračanice u različitim su se razdobljima, uvjetima i prilikama javljali mnogi ljudi, stanovnici ovoga grada, koji su na neki način prosvjetiteljski djelovali, nastojeći da suzbijaju neznanje, neobražovanost i neosvijestjenost našega naroda, znajući da je sve to i sramota i grijehota – ili, kako se to stihom izrazio čuveni alim i pjesnik šejh Abdulvehab Ilhamija, u jednoj svojoj popularnoj kasidi: “džehel kufru to je brat”. Svjedoči to i činjenica da su na stotine, ako ne i hiljade vakifa po Bosni i Hercegovini osnivali i podizali mektebe, osnovne škole, zatim medrese, pa i različite specijalizirane obrazovne zavode, osnivali biblioteke, prepisivali i uvakuflijavali knjige...

Ali onda je došla 1878. godina i jedna nova uprava, nova kultura i nova civilizacija. Do tada omrznuti “Švabo” zaposjeo je Bosnu i započeo je uređivati po svojim aršinima. Započinje doba nove pismenosti, novih škola i nauka, novog obrazovnog sistema. Sve to je za bošnjački narod, kao tradicionalno religioznu i prilično zatvorenu zajednicu, bilo veliki kulturološki šok. Prva državna osnovna škola u Gračanici sa radom je počela u jesen 1886. godine. Upisan je ukupno 31 učenik, ali od toga je bilo svega 13 muslimana, iako su pripadnici ove konfesije činili apsolutnu većinu stanovništva Gračanice. Radilo se uglavnom o djeci uglednijih i naprednijih ljudi iz čaršije – uleme, trgovaca i posjednika. Uvjerjenje prostijih ljudi da će se djeca u “švapskoj” školi odroditi od naroda i vjere ipak je postepeno slabilo, tako da se i broj učenika u narednom periodu povećavao, a prednosti su modernog obrazovanja bivale sve jasnije.

No, stare su se predrasude patrijarhalne sredine pokazale čvršćim i dugotrajnijim. Veliki broj roditelja još uvi-

Polaznice analfabetskog tečaja u organizaciji Narodnog univerziteta Gračanica, ranih 1930-tih; sa polaznicama su, slijeva nadesno: Mustafa Kamarić, Šemse-hanuma Kurtagić, Hajrudin Bujukalić i Muhamed Tanović

jek je iskazivao veliku sumnju u potrebe školovanja ženske djece. Po tim i takvim nazorima, ženi je bilo mjesto u kući i u porodici, a škola je “žensko čeljade” mogla samo pokvariti. Prva bošnjačka djevojčica islamske vjere u osnovnu školu u Gračanici upisana je tek 1907. godine.¹ I u narednim je godinama broj upisanih bošnjačko-muslimanskih djevojčica bio jako mali, iako je nešto kasnije u Gračanici s radom počela i posebna Djevojačka osnovna škola. Slično je bilo i nakon 1918., u novoj državnoj tvorevini, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji.

Takav nazadan duh se dosta teško i

sporo mijenjao, dugotrajnim i mukotrpim radom pojedinih prosvjetnih radnika i naprednijih vjerskih službenika, ljudi koji su na jednoj strani bili zagovornici upisivanja ženske djece u školu, a sa druge strane pokretači različitih akcija opismenjavanja muslimanskog ženskog svijeta. U krug takvih osoba je spadala i Šemse-hanuma Kurtagić, učiteljica ručnog rada u Ženskom dvogodišnjem mektebu u Gračanici, po mnogo čemu neobična ličnost u povijesti Gračanice. Iako sama nije imala formalnu naobrazbu niti kvalifikacije, bila je vjerovatno prva Gračanka koja je radila na opismenjivanju bošnjačkih djevojčica, držeći posebne tečajeve i u prostorijama tog spomenutog mekteba, i u vlastitoj kući, i u okviru nekih kulturno-prosvjetnih organizacija. “Šemse-hanumina škola” se i dugo go-

¹ Osman Delić, *Sto godina Narodne osnovne škole u Gračanici*, Gračanica 1986., 36. To je bila Zineta Moralić, kći Mehmedova, rođena 1899. godine, čiji je otac bio učenik prve generacije te škole.

dina nakon njezine smrti spominjala u pričama starijih Gračanlija. Pregledajući građu Kotarskog, odnosno Sreskog vakufskog povjerenstva Gračanica, u arhivi Medžlisa islamske zajednice, pronašli smo nekoliko interesantnih podataka o Šemse-hanumi i njezinoj aktivnosti u razdoblju između dva svjetska rata.

Navedimo najprije nekoliko biografskih podataka iz Domovnice, knjige muslimanskih domaćinstava koju su između dva svjetska rata vodili džematski imami. Šemse-hanuma je bila supruga Dervišage Kurtagića, koji je potjecao od familije Kurtović iz Miričine, odnosno Rašljeve.² Njezino je djevojačko prezime bilo Krvac. Ova familija, pak, potječe iz okoline Gacka (Velika Gračanica i Kazanci), a i Kurtovići su daljim porijeklom iz Gacka. Dervišaga i Šemsa su se vjenčali 1915. godine. Inače, u to su doba bili uobičajeni endogamni brakovi među rodovima koji su se doselili iz pojedinih krajeva, poput Hercegovine ili Užica i okoline. Za Šemse-hanumu stoji da je rođena 1896., odnosno 1894. godine – prva od navedenih godina je u Domovnici prekrivena. U Domovnici je upisano njihovo sedmero djece: kći Semka, zvana Semija (rođena 1920., udala se u Tuzlu 1938.), zatim kćeri Hajra (1921.) i Safa (1923.), za koje je kasnije upisana primjedba “navodno poginule u partizanima”, potom sin Safet, zvani Muhamed (1925.), te Sakib (1929.), Mejra (1931.) i Nefiza (1934.).

Šemse-hanuma je, kako rekosmo, radila kao učiteljica ručnog rada u Nižem ženskom mektebu, odnosno ženskoj ibtidaiji. Ibtidaije su, inače, bile reformirane vjerske osnovne škole, u kojima se nastava izvodila po utvrđenom nastavnom planu, sa udžbenicima i učilima, po čemu

su se razlikovale od tradicionalnih i već zastarjelih sibjan-mekteba, gdje nije bilo ni nastavnog plana, ni podjele na razrede i stupnjeve, ni udžbenika. Prva mektebi-ibtidaija, za mušku djecu, u Gračanici je osnovana 1901. godine, a potom je, osam godina kasnije, osnovana i ženska ibtidaija ili Niži ženski mekteb, kako se naziva u dokumentima iz vremena monarhističke Jugoslavije. Taj mekteb je u početku radio u vakufskim prostorijama u Čaršiji, a od 1913. godine u novosagrađenoj kući na Mahmudovcu, koju je uvakufio gračanički veletrgovac i posjednik Mujaga Kučukalić.³ Mualim i upravitelj u početku je bio H. Ismail ef. Mašić, zatim Sabit ef. Aganović, a u razdoblju između dva svjetska rata M. Đulejman ef. Fazlić, zajedno sa Mehmed ef. Hafizkadićem kao drugim mualimom. Obojica su bili učeni, ugledni i cijenjeni ljudi.⁴

3 Vakufnama je izdata pred Kotarskim šeriat-skim sudom u Gračanici, a jedan primjerak je ustupljen i Kotarskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu. Uvakufljenje je izvedeno u korist već postojećeg vakufa Ahmed-paša mekteba.

4 Mula Đulejman ef. Fazlić (1875.-1945.), sin Hadži Ahmeta, bio je rodom iz Seone, iz familije koja je dala velik broj vjerskih službenika i školovanih ljudi. Svršenik je Osman-kapetanove medrese u Gračanici. Od 1897. godine službuje kao imam Mejdani Džedid džamije u Gračanici, naslijedivši na tom položaju svog amidžu Sulejman ef., koji je bio otišao na Hadž. Sulejman ef. je po povratku s Hadža otišao za muderisa u Odžak, tako da je njegov bratić Đulejman zadržao imamsku službu. Od 1916. godine, Fazlić radi kao imam u Hadži Džafer džamiji u mahali Lipa, a potom kao mualim u Ženskoj ibtidaiji. Desetak godina kasnije vrši i dužnost imama-matičara džemata Gračanica. Bio je i sekretar sreskog odbora društva “El-Hidaje”, te član Sokolskog društva Gračanica. Umro je u Gračanici i pokopan je na mezarju Mali Režići. Mehmed ef. Hafizkadić (1902.-1959.) je rođeni Gračanlija; sin je Ibrahim ef. Hafizkadića, a unuk kadije Mehmed ef. Hadžića, zvanog Hafizkadija. Nakon završetka Osman-kapetanove medrese, osim službe mualima u Ženskoj ibtidaiji, radio je i kao vjeroučitelj na Dječjačkoj osnovnoj školi. Umro je u Meki, prilikom obavljanja Hadža.

2 Ogranak te familije u Gračanici promijenio je prezime u Kurtagić. Dervišagin otac se, prema Domovnici, također zvao Derviš.

Ne znamo tačnu godinu kada je Šemse-hanuma počela raditi u ibtidaiji, ali bilo je to, izgleda, još prije njezine udaje, jer se u nekim vakufskim evidencijama spominje pod djevojačkim prezimenom. Arhiva samog mekteba nije sačuvana, a ponešto dokumenata koji su sačuvani u građi Kotarskog, odnosno Sreskog vakufskog povjerenstva Gračanica pokazuju da je rad ove školske ustanove u više prilika bivao otežan nedostatkom novca i sredstava za izvođenje nastave. U jednom dokumentu iz 1928. godine navedeno je da učiteljica ručnog rada Šemsa Kurtagić nekoliko godina unazad nije držala nastavu u ibtidaiji, a kao razlog ističe se da i ona sama ima "nekoliko svoje sitne djece koju treba podizati", kao i nedostatak materijalnih sredstava. Šemsa-hanuma je imala dosta malu novčanu naknadu, tako da je iste te godine uputila molbu Povjerenstvu za povećanje naknade. Osim toga, isticao se i nedostatak potrebnog materijala za ručni rad. Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo je ipak pozitivno odgovorilo na njenu molbu, povišivši joj plaću sa 500 na 1200 dinara, pod uvjetom da ubuduće redovno dolazi,⁵ a izdvojen je i određen iznos za nabavku materijala siromašnoj djeci.⁶

Nije suvišno spomenuti da se na čelu Povjerenstva tada nalazio hfz. Ibrahim ef. Mehinagić, šerijatski sudija, alim i veliki zagovornik prosvjećivanja muslimana. Sudeći po izvornoj građi, Mehinagić je pokazivao dosta razumijevanja za Šemse-hanumin rad na prosvjećivanju muslimanki, uključujući i učenice meketba u kojem je predavala ručni rad. Svjedoči to

i jedan slučaj s konca marta 1930. godine, kada se u prostorijama mekteba desio incident, o kome svjedoči nekoliko dokumenata.

Naime, da bi oslobodila učionicu ručnog rada za potrebe analfabetskog tečaja, Šemse-hanuma je šivaću mašinu i pribor iz te učionice prenijela i zaključala u školsku zbornicu. Kada je prvi mualim i upravitelj mekteba, Đulejman ef. Fazlić, stigao u školu, naišao je na zaključana vrata od zbornice. Kada je saznao zbog čega su vrata zaključana, razbjesnio se i upao u razred, te verbalno napao Šemse-hanumu, zaprijetio joj da ne smije držati tečaja u mektebu, te, napokon, izbacio tablu za pisanje iz učionice. Učiteljica mu je uzvratila na pogrd, nazvavši ga "hodžusijom", a Đulejman ef. joj je na to, navodno, zaprijetio i udarcem, a potom izbacio šivaću mašinu iz zbornice. Istoga dana (27. marta), Đulejman ef. je podnio žalbu Sreskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu, u kojoj je napisao da je Šemsa potpuno zanemarila ručni rad, trošeći vrijeme na analfabetski tečaj, optužujući je da očekuje i novčanu naknadu od polaznica.

Nekoliko dana kasnije (4. aprila), Šemse-hanuma je odgovorila na optužbe, uputivši na istu adresu žalbu u kojoj je iznijela svoju stranu priče. Istaknula je da je napadnuta bez ikakvog razloga i tom prilikom čak izložena fizičkoj prijetnji (upravitelj je pokušao ošamariti). Napisala je da ne zna razloge zbog kojih joj se zabranjuje tečaj, "*tim više što je i on kao Imam pozvan da širi u narodu prosvjetu*". A možda je to čak, pretpostavlja ona, Đulejman-efendiji i u interesu, jer "*iskorišćuje narodnu zaostalost i neprosvijećenost pišući narodu kojekakve zapise i ogledanja*". Po njegovom, ona ne smije u ibtidaiji držati analfabetski tečaj, a on smije dovoditi građane i seljake, uključujući i

⁵ Dokument iz nesredene građe Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva (br. 37/28, 20. II 1928.).

⁶ Dopis Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva Gračanica Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 334/30. (prijepis u Medžlisu IZ Gračanica).

Polaznice analfabetskog tečaja kasnih 1940-tih: tečaj su vodile Šemse-hanuma Kurtagić (sjedi u sredini lijevo) i učiteljica Akelina Švab (sjedi desno)

inovjerce, te izvoditi “razna gatanja”.⁷

Dva dana nakon Šemsine žalbe, Đulejman ef. je pozvan na očitovanje, te je ponovo iznio svoju verziju incidenta, dodavši da “*pod takvim okolnostima*” ne dopušta održavanje analfabetskog tečaja, jer je, uostalom, u ibtidaiji na prvome mjestu vjeronauk – a tako je i sam vakif odredio. Povjerenstvo je ispitalo i svjedoke incidenta, drugog mualima Hafizkadića i dvije učenice koje su bile prisutne, te je na taj način zaključilo ovaj spor,⁸ bez nekih bit-

nijih posljedica po Šemse-hanumu, koja je i dalje ostala učiteljica ručnog rada na ibtidaiji. Da li je dalje držala analfabetski tečaj za polaznice mekteba (u kome su se, inače, koristili udžbenici na bosanskom jeziku, ali tiskani arabicom) – nije poznato.

U ondašnjoj prilično patrijarhalnoj sredini, upadljiva osobna inicijativa jedne emancipovane žene je nerijetko nailazila na snažan otpor konzervativnih krugova u čaršiji, posebno iz reda tradicionalističke uleme. Sukob koji je Šemse-hanuma imala sa upraviteljem ibtidaije je vjerovatno bio i posljedica takvog nerazumijevanja, barem jednim svojim dijelom. No, karakteristična je još jedna žalba protiv Šemse-hanume iz tog vremena, koju nađosmo u građi Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva. Nju je uputio H. Ismail

7 Žalba Đulejman ef. Fazlića, 27. III 1930., primljeno pod br. 82/930; žalba Šemse Kurtagić, 4. IV 1930, primljeno pod br. 87/930.

8 Zapisnik o očitovanju Fazlić Đulejman ef. u predmetu br. 82/930, sastavljen 6. IV 1930., zapisnik o preslušanju Hafizkadić Mehmed ef. u predmetu br. 82 i 87/930, sastavljen 19. IV 1930. i zapisnik o preslušanju Nuhanović Nisvete i He- lić Hajrije o predmetu br. 82/930, sastavljen 20. IV 1930. (Sresko vakufsko mearifsko povjerenstvo

Gračanica, nesređena građa).

ef. Mašić, bivši upravitelj Ženske ibtidaije, kritikujući Šemse-hanumino "neprilično ponašanje", ističući kao vrhunac svega da ona hoda ulicom sama i bez ičije pratnje! Njegova je žalba pisana lošim rukopisom i stilom, iz čega se da zaključiti da je on u savremenom smislu (poznavanje latini-ce) zapravo bio i polupismen, iako se ra-dilo o veoma učenom čovjeku i dobrom poznavatelju orijentalnih jezika i litera-ture. Kako je i u samoj čaršiji bio poznat po svojim konzervativnim shvatanjima,⁹ njegova žalba je "primljena na uredova-nje" i, koliko se iz građe moglo zaključiti, nije imala posebnog učinka

Izgleda da je Đulejman ef. Fazlić i kasnije malo poprijeko gledao na Šem-se-hanumu, što potvrđuje i jedan doku-ment iz 1932. godine. Radi se o službe-nom izvještaju u kome se navodi da su tri muslimanske djevojčice, učenice Niže ženske zanatske škole, prisustvovala bla-godarenju "za dug život i zdravlje Njogo-vog Kraljevskog Veličanstva Aleksandra I" koje se održavalo u povodu državnog praznika, 1. decembra (dana stvaranja Kraljevstva SHS), u pravoslavnoj crkvi u Gračanici. To je izazvalo vidno uznemi-renje muslimana u čaršiji, pogotovo kad se proširila vijest da je tom crkvenom obredu, navodno, prisustvovala i upravi-teljica spomenute škole. Stoga je Sresko vakufsko povjerenstvo naložilo Imamatu džemata u Gračanici da podnese poseban izvještaj o tom događaju (incidentu) i da posebno utvrdi zbog čega su djevojčice otišle u crkvu i ko im je to naložio.¹⁰

U izvještaju koji je, kao džematski imam za Gračanicu, podnio Đulejman

⁹ Prema kazivanju rahm. Džemile Žunić, rod. Šaković, njezin otac hafiz Velija Šaković (svršeni-k Osman-kapetanove medrese, kasnije trgovac i vla-snik knjižare) za Ismail ef. Mašića je u šali govorio da svoju ženu "krije i od horoza", iako su bili dobri prijatelji.

¹⁰ SVMP, 945/32, 1. XII. 1932.

ef. Fazlić, navodi se kako su službi u cr-kvi navedenog dana bile prisutne: Zineta Mulabećirović, kći Husejna iz Brijesnice, zatim Ferida Šaković, kći Muje iz Gra-čanice, te Semka Kurtagić, kći Derviša-ge i Šemse hanume. Ustanovljeno je da djevojčicama niko nije naložio da idu u crkvu, nego su to učinile "od svoje volje", valjda iz radoznalosti. Upraviteljica ško-le je sa svoje strane obećala da se to više neće dogoditi i da će ona "sa svoje strane na to paziti", dok je imam Fazlić obavio razgovor s djevojčicama. Pri tome su se prve dvije ispričale i "pokorno izjavile, da se to više neće dogoditi", dok se Kurtagić Semka "ironički smijala", te Fazlić nije propustio da doda kako je mišljenja "da bi na to trebalo njene roditelje upozoriti čija je majka i sama uzgojiteljica muslimanki".¹¹

Razumijevanje za Šemse-hanumo prosvjetno djelovanje imali su i neki drugi napredniji pojedinci u Gračanici, koji su se okupljali u različitim kultur-no-prosvjetnim društvima ("Gajretu", "Narodnoj uzdanici", Narodnoj biblioteci itd.). Već u toku 1930. godine, Šemsu na-lazimo kao voditeljicu analfabetskog te-čaja u okviru novoosnovanog Narodnog univerziteta u Gračanici, društva koje je imalo cilj da "populariše nauku i prosvje-ćuje široke narodne mase". Taj tečaj je po-hađalo 35 djevojaka iz Gračanice. Pored opismenjavanja, djevojke su se obučavale i stručnom ženskom radu.¹² I u narednim godinama, sve do Drugog svjetskog rata, Šemse-hanuma je nastavila sa opisme-njavanjem bošnjačkih djevojčica, držeći tečaj u vlastitoj kući.

Treba naglasiti da je Šemse-hanuma

¹¹ Imamat džemata u Gračanici, 395/32, 10. XII. 1932.

¹² Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata – pravno-politički i društve-no-ekonomski razvoj*, Travnik 2012., 259–259

Kurtagić uistinu djelovala "izvan sistema", svojevrijedno, te je protiv njezinog samoinicijativnog držanja analfabetskih tečajeva bio i sreski školski nadzornik, Mustafa Žiško. No, bez obzira na sve, mora joj se priznati zasluga za opismenjavanje jednog značajnog broja bošnjačkih djevojčica i djevojaka u Gračanici. Mora se imati na umu da se, osim već spomenute patrijarhalnosti, kod brojnih roditelja javljala i bojazan da će se odlaskom u državnu osnovnu školu djeca odroditi od vlastitog etničkog identiteta, tradicije i vjere. To je posebno dolazilo do izražaja upravo u periodu monarhističke Jugoslavije, kada je školski plan i program bio prožet izrazitim velikosrpskim duhom, tradicijom svetosavlja i dinastičkim kultom Karađorđevića. Dobar dio roditelja je, stoga, smatrao da je ženskoj djeci, koja će sutra da izrastu u majke, stubove i temelje porodice, biti dovoljno da stekne najosnovnija znanja u mektebu, te da nema potrebe da uopće idu u državne osnovne škole, koje ih mogu jedino iskvariti.

U tom kontekstu, nastojanje i zalaganje Šemse-hanume Kurtagić, koja je koristila svoj položaj učiteljice ručnog rada u Ženskom dvogodišnjem mektebu, da opismeni što veći broj svojih učenica ima poseban značaj. U toj školi je, u dva ra-

zreda, bilo 60-ak učenica, koje su na taj način stekle barem elementarne osnove pismenosti, kao osnovni preduvjet za dalje lično obrazovanje i izgrađivanje. Isto tako, roditelji su bez bojazni mogli slati djecu i na tečaj u Šemse-hanuminu kuću, jer je ona bila ipak Bošnjakinja, muslimanka i domaća žena, koju su svi dobro poznavali, pa i cijenili.

Period Drugog svjetskog rata za Šemse-hanumu je označio i tešku porodičnu tragediju: njezine dvije kćeri, Hajrija i Safa, priključile su se partizanima. Obje su u ratu izgubile život, kao bolničarke Druge krajiške brigade. Po završetku rata, Šemse-hanuma je nastavila svoj rad, vodeći ponovo analfabetske tečajeve, a imenovana je i za rukovoditeljicu Odsjeka za prosvjetu pri Sreskom narodnom odboru u Gračanici. Bilo je to, međutim, jedno sasvim novo doba; nastupili su novi društveno-politički uvjeti i novi, totalitarni komunistički režim, koji je kao jedan od svojih ciljeva uzeo i misiju "prosvjećivanja širokih narodnih masa". Silom zakona i širokim društvenim zalaganjem, višestoljetna konzervativnost patrijarhalne sredine je konačno slomljena, u desetljećima koja su uslijedila.